

Ulug baý

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Ulug baý ULUG BAÝ

■ ýa-da «Aýgytly ädim» romanyndaky Halnazar baýyň hakyky keşbi.

Türkmen gadymdan bäri şan-şöhrata beslenen taryhy, belent ruhy bilen Ýer ýüzünde öçmejek yz galdyrypdyr. Eger geçmişe ser salsaň, beýik şahsyýetleriň, merdana hanlaryň, sahy-sahawatly baýlaryň, akyly-paýhasly, nurana ahunlaryň işan-mollalaryň bolandygyny görmek bolýar. Ýöne öňki SSSR-iň hökmürowanlyk süren zamanasynda olaryň hemmesi «halk duşmany», garyp-gasarlary eziji synp hökmünde çeper eserleriň otrisatel gahrymanlaryna öwrüldiler. Türkmen sowet edebiýatynda baýlaryň, hanlaryň, dini adamlaryň ýekeje-de gowy obrazy, hakyky keşbi döredilmedi. Sebäbi olaryň keşbine erbetlik ýokundysyny bermek sowet syýasatynyň birinji talap edýän zadydy.

Diňe mukaddes Garaşsyzlygymyza eýe bolanymyzdan soň, türkmenuň belli şahsyýetleri, baýlary, hanlary, işan-mollalary hakyndaky taryhy hakykaty açyp görkezmäge doly mümkinçilik döredi. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti, türkmeniň Serdar ogly Saparmyrat Türkmenbaşy öz çykyşlarynyň birinde: «Aýgytly ädimdäki» Halnazar baýyň gowy adam bolandygyny bilýärim...» diýip, buýsanç bilen agzamagy-da ýöne ýere dälidi.

Ýogsa-da Halnazar baý kimkän? Halypa žurnalist Rejep Gaýypgulyýew Berdi Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanyndaky Halnazar baýyň ykbaly bilen gyzyklanyp, 1999-njy ýylda uly göwrümlü makala ýazypdy. Häzirki wagtda her ýyl geçirilýän «Türkmeniň Altyn asyry» atly edebi bäsleşigiň ilkinji möwsümi bolan «XXI asyra – Türkmeniň altyn asyryna ruhabelent gadam basalyň!» bäsleşigine hödürlenen bu makalany geçdigimiz ýyllarda «Edebiýat we sungat» gazetiniň öz sahypalarynda çap hem edipdi.

Sowet ýyllarynda kemsidilen, ýanalan, yzarlanan, garalanan belli şahsyýetlerimizi, ata-babalarymyzy ýat etmek, olaryň belent ruhuny tanatmak we nesillerimizi şolara laýyk görnüşde terbiýelemek, ajysyna ajy, süýjisine süýji diýip olaryň hakyky keşbini çeper eserlerde suratlandyrmak, kinofilmlerde gaýtadan janlandyrmak döredijilik intelliensiýamyzyň jana-jan borjudyr. «Ulug baý» atly taryhy eserde hem «Aýgytly ädim romanyndaky Halnazar baýyň hakyky keşbi örboýuna galýar. Bu gezek siz onuň bilen www.kitapcy.ml edebi-çeper saýtynda tanyş bolup bilersiňiz.

* * *

► ULUG BAÝ

Patyşa Russiýasynyň basybalyjylary Türkmenistany eýeländen soňra, Tejen ili-de öňki ýaly bir ýyllyk bije atyşyp, ýarym oturymlylykdan hemişelik oturymlylyga geçip başlaýar. Emme Tejen derýasynyň ýaz aýlary joşup, tomus aýlarynyň örküjinde-de guramagy zerarly, oturymly ýaşamagam aňsat düşenok. Suw meselesi ýylba-ýyldan örboýuna galýar.

■ Tejen derýasynyň ugurlary boýunça bije atyşlyk.

Şonda Amanşa halkynyň bijesine, käbir säwlikler sebäpli şowuna bolman, Tejenini ilerki belent-magallak ugurlary düşýär. Ozallar Mamur, Dolyhan, Ýolbarsly sebitlerinde bolup ýören halk Tejen derýasynyň ugry Taňygazandan hantamady. Emma «Bijeli oglan aglamaz» diýlişi ýaly, nesibäňe kaýyl bolmaly bolýar. Nähilem bolsa, göwün küýsän ýerleri düşmänsoň, adamlaryň keýpi ýok, özlerem sus, dym-dyrslyk.

Maslahatda esasy mesele Amanşa obasyna ýagşy adamy arçyn saýlamakdy. Birnäçe adamlary arçynlyga hödürleýärler. Emma biriniň sowady ýok, beýlekisiniň sahawaty ýok, ýene biriniň rysgaly kem... Garaz, laýyklykly adamlar däl-dä. Öňem ýer-suw meselesinde bijesi galyp, ykbalyndan närazy halkyň arasyna ýene-de dym-dyrslyk aralaşan.

«Süri agsaksyz bolmaz» diýlişi ýaly, märekäniň arasynda agzy

ýelliräk, geplemsek bir kişi-de bar. Dymşlyk içini ýyrtyp baransoň, ol çydap bilmän gürlemäge hyýallanýar, emma agras gojalaryň, ýigitleriň ýüzüne gözi düşenden, onuň sussy basylyp, dili tutulýar. Şol öwlyä üsmüligi wagtynda hälki galagopuň arkasyndan «jüüýýp» edip, howa guşjagazy uçan. Ol müýnürgäp töweregine ýaltaklaýar, hiç zat bolmadyk, hiç zat eşidilmedik ýaly, şol dymşlyk. Muňa has-da ýüregi gysan galagop kişi oturyp bilmän, «Ähem-ähem» edip, ardynjyrap, ahyrsoňy seslenen:

– Hawa adamlar, indiki maslahat?!

Agras başyny çalarak galdyryp:

– Indiki maslahata hanym, her kim öz otyrýerine bek bolmaly – diýenden, Ulug aganyň sözüne gülşenler.

Garaz, gülkiniň soňuny çynyrgadyp, halaýyk bary müwessa kylyp, Ulug baýy uly ilini arçyny-emin ýaşulylygy saýlamakçy bolýarlar. Ol näçe garşylyk görkezse-de netije bermeýär. Miraplaryň halypasy, ýöne gaty garran Berkeli mirap:

– A-how, inimi, Ulug jan, seniň ata-babaňam köpe ýaran ýagşy adamlardy. Hemmämizem gandüşer, garyndaş ahryryn. «Il oňlasa, atyňy soý» diýipdirler. Senem indi ilini raýyny ýykma-da! – diýen sözünü aksakgallaryň hemmesi goldaýar.

■ Indiki derwaýys mesele bolsa, Beg kanalyndan bu magallak-alaňlyk ýere suw çykarmak.

Esasy birinji meseläniň, ýagny, arçyn saýlamaklygyň örän laýyklykly-adalatly çözgüdi begenen halk özara gürleşýärler. Ýöne indiki meseläniňem aňsat dälidine düşüňärler.

«Älhepus-älhepus, bu beýiklige nädip suw çykaryp borka?».

«Aý, bir alajy tapylar-la».

«Ulug jan, mundanam kyn hallarda ugur tapardy. Seret, bakaly, onuň miraplary ýeke-ýeke sözledip, munuň dessine çözgüdini tapyşyna tomaşa et!»...

Dogrusy, her kim bir hyýalda, her kim bir köýde. Kimsi guma göçüp, ýene-de çarwaçylyga ýüz urmaga meýillense, kimsi gaýrak Tejen derýasynyň aşak akymynyň aýaklaryna göçmek hyýalynda...

Boýy iki ýarym metre barabar, düýäniň üstündäki zady eglip

alýan, argys çuwallaryň tikinsiz ýerinden saman dykyp, ýumrugy bilen ýarýan (onda-da garry wagtlarynda) äpet, emma gurby ýetip süňňüne buýurýan adam gowsunyp, adamlara ýüz tutdy:

– A-how, jemagat. Dolyhan, Üçdepe, Atgyran, Bozoglan han, Üçburç, Ýylgynly guýma ýaly ýerler ata-babalarymyzyň ýaýlalary ahyryn. Biz ýylyň gelşine görä, haýsy ýaýlada ot bolsa, şol ýerlerde ýazlardyk. Gyşymyzy hem odunyň-ojaryň köp ýerinde gyşlardyk. Ýöne näme çarwa tertibinde okuw, mekdep-medrese, çagalara Gurhan okamagy öwretmek... gaty kynrak düşýär. Onsoňam Keýmiriň baş serdary Amandöş atamyň aýtmagyna görä, biziň ata-babalarymyz gadym zamanlarda şu ýerlerde oturymly, bagbakjaly, galaly-şäherli, derejeli bolupdyrlar. Geliň, indi bizem ata-babalarymyzyň bir ýerde oturymly, mekdepli, medreseli bolmak baradaky wesýetlerine dolanallyň, indi çen bolan bolsa gerek, adamlar! – diýip, ol düýäniňki ýaly öňe uzalyp duran sag dyzyny dikeldip, töweregine ser saldy.

Ol eýýäm eýläk-beýläk dagamak barada ham-hyýallaryň sumat bolandygyny oturanlaryň ýüzlerinden gördi. Hemmeleriň ünsi Mele gotjagyň («gotjak» onuň çagalyk lakamydyr) sözünüň dowamyna tamdyranyň tary kimin düzgünli dartylan. Ol:

– Garyndaşlar, hemmähize munda Gurhan, ahyretde zowalsyz jenneti rowan etmegini Taňrytagaladan dileýärin. Hany, indi «Müň işçiden bir başçymyz» bolan Ulug inim näme diýerkä? Ol niçik pikirdekä? Bolgusyz ham-hyýal kölünden hemmämizi alyp çyksa gerek. Geliň, onuň köňül-hyýalyny diňläliň! – diýen.

Ulug aga bolsa ilki başyny galdyryp, al-asmana, soňra hem gara ýere nazaryny salan. Onsoň bolsa oturanlaryň ýüzlerinden ýüregini görýän ýaly, ählisini gözden geçirýär. Bu onuň Taňrytagaladan oturanlara, il-gününe uzak ömür, abraý-iman diledigidi. Gara ýere girmäge ajala sabyr bermegini belent mertebeli hem bimöçber rehimdar Taňrytagaladan dileg etdigidi. Ýaşulular muňa berk düşünyärdiler. Ol:

– Owwalda «Bismillahirrahmanirrahýým» – diýip, söze başlady.

– Soňra bolsa: – Garyndaşlar! Men ýaşululygy mejbury boýun almaly boldum. Emma meniňem rugsat etseňiz, siziň önüňizde goýjak şertlerim bar – diýende, Mele gotjak, Molla Batyr Burun ogly, Porpoç han Artyk ogly, Ýahybaý Orazsähmet ogly, Oraz

Jylaw serdar ogly, Seýitli beg ogly Öwez ahun, Sopy işan Pürli ogly, Kerimberdi Çary ogly, Mämmedaman serdar Bapba ogly, Garry soky, Hajy Hajy gaplaň ogly, Abdylla mirap, Orazmyrat ussa Orazbaý ogly, Çaýy Poton ogly, Tejen agsak baý Anat ogly, Kerbaba Öwezgylyç ogly, Nurmämmet Emingeldi ogly, Berkeli Pürnazar ogly, Myrat Gotoz ogly, Garly Ýazguly ogly, Potolok mirap Annasähet ogly dagy ýerli-ýerden baş atyşyp «aýdyber» diýen yşarat edýärler. Ulug, aga, jemagat bilen iş salşanda hemişe ilki bilen adamlaryň dürs oturyşlaryny sazlamaga, soňra bolsa olaryň gollaryny gowşuryp, ünsüni jemlemegiň zerurdygyna oňat düşünyärdi. Eger şeýle etmegi başarmasaň, aýdan sözleriň ýelä bakyp talhan iýeniňki ýaly, pikirleriň köpçüligiň aňyna ýetmän, derbi-dagyn boljakdygyny bilýärdi. Hut şonuň üçinem uly-kiçi hemmeleriň ünsüniň özüne tarap çugdamlanandygyna göz ýetirensoň, ýene söze başlan:

– Babadaşlar, obadaşlar! Ilkinji nobatsa 3-4 menzillik ýerden, onda-da şu alaňlyk-beýik ýerden ýap gazmaly bolarys. Eger-de biz şu alaňdan aşak syrsak, soňra suwuň öz-özi gazar. Aşak-aýaga syrдыgymyzça, biziň rysgymyz açylar, enşalla! Ýöne şol gazy-haşar işini geçirmäge baş miraplyk etmegi geçip hem içit gazmakda ukyby-başarnygy ýetik gartaň mirabymyz Potolok mirabyň, ähli ýaşulular bolup, öz üstüne almagyny towakga edýäris – diýende, onuň teklibini hemmeler goldaýar. – Emma biz mirap agamyzyň diňe şu ýap gazylyp gutarylýança boljakdygy, özüniňem hiç kimden ýüz görmejekdigi, hemmeleriň öz paýyny-çäginini almalydygy baradaky talaplaryny size hem yetirýärin.

Hawa, ildeşler, arçynam, mirabam köplük, halk, il-gün bilen adamdyr, eger siz goldamasaňyz, onda işimiz şowlamaz. Haçan-da hemmämiz Taňrynyň öňünde deň derejede bendesi, Muhammet aleyhissalam pygamberimiziň öňünde-de des-deňlikde ymmaty bolşumyz ýaly, ählimiz güýjümüzizi jemlemesek, Hak üçin, Halk üçin, geljekki çagalarymyz – nesillerimiz üçin diýen niýet bilen sogaply işe ykjam gatnaşmasak iş bitmez, abraý hem bizden daş gaçar.

Onsoňam menem baýmy-garypmy, parhy ýok, esasanam, barly-barjamly adamlardan berk talap etjekdigimi äşgär edýärin.

Hökmany suratda her kim gazuw-gazy paýyny, çägini alaýmalydyr. Ýada muzduny töläp, hakyna adam tutduryp gazdyryň, ol öz işiňiz! Taňrytagala ynsana ajaldan gaýry zatlara alaç-çäre tapmaga ygtyýar berendir. Görersiňiz, ynha, suwy şu alaňlykdan aşysak, biziň awhalymyz gaýraky arzuwan ýerlerimizdäkidenem ýagşy bolar, enşalla! Derýa möwç urup, joşan ýyllarynda bolsa, biziň suwumyz Gyzylja gala (Bozoglan han gala), Bokurdak ýeňselerine çenli ýeter. Ol ýerler bolsa tüýs sepme, çişlemik ekmäge amatly oýlaryň mekanydyr...

Ulug aganyň aýdanlary hemmeler tarapyndan goldaw tapýar.

Onsoň Beg kanalyndan ilerik, ondanam günbatara tarap Käl ýabynyň (oňa Amanşa ýaby hem diýlen) gazuw-agtaryş işi başlanýar. Ulug aga baş miraby Potolok han bilen maslahatlaşyp, Suhanberdi Annagurban gotjak ogluny-da mürzelige alýar. Iş diýseň gyzgalaňly barýar.

■ Hoz ussa we Poşmok batyr hakynda.

Bu agyr gazy işi B.Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda görkezilişinde-de ol Amanşa halkynyň Gowky-Zereň hem onuň Goşa obasynyň içindenem geçýär. Ol örän dürsdür.

Şol uly gaza gatnaşanlaryň biri-de kakam Gaýypguly pälwandyr. Ol başdan aýaga gatnaşyp, öz paýyny-çägini gazan hem-de ejiziräkleriň paýlaryny gazmaga-da kömek eden. Ol pahyr 1950-nji ýyllarda «Aýgytly ädimi» okap berenimde, çokaý tikip oturan ýerinden üns berip diňlärdi. Özem Berdi Kerbabaýewiň dilewarlygyna haýran galardy. «Älhepus, bu adamlaryň işini, bu gep-gürrüňleri nädip tapyp, ýerbe-ýer goýup bildikä?» diýerdi. Ol eseriň gahrymanlarynyň, personažlarynyň ählisini diýen ýaly çyn atlary bilen içgin-içgin tanyşdyrardy. Kitapda Hoz ussanyň adyny eşidende, ol hakda-da gürrüň beripdi:

– Hoz ussa atly bir ussa bar. Ol häzirem bardyr. Ýöne gaty garrapdyr. Bizdenem ep-esli ulurakdyr. Oňa Hoz pälwanam diýerdiler. Tokga-tokga demirleri alyp gelerdi. Oňa top oklary diýerdiler. Ana, şolary çukurrak ýerde berkidilen sandalynyň üstünde goýup, köz ýaly gyzardyrp, ýekedaban bilen ýenjerdi. Şeýdibem, mazaly ýenjimi ýetirip, şol tokga demirleriň her

birinden birnäçe pil ýasardy. Sapyny-da özi saplardy. Onuň ýasan pillerine gum ýelmeşmezdi. Onlarça ýyllap ulansaň-da halys kepjesi çykyp, ýüzi kiçelip, dört barmaga gelse-de döwürmezdi, özem barha ýitelerdi. Oňa «Tejen pili» diýerdiler. Onuň nusgasy üýtgeşikdi. Agzy hem ýaýbaň, gabarak ýüzli pildi. Hemme kişi şonuň pilini almagyň arzuwyndady. Meniňem pilim şol ussanyň ýasan pilidi. Gumlary ýokarky ahyrçalara, ondanam raýyşa zyňardyk. Jar barha çuňlaşýar, sebäbi diýseň gitdigiçe beýgelyärdi.

Şol alaňlykdan geçäýýänçäň iş bardy-da. Gum çykarmak iki, soňabaka üç gat ahyrçaly bolupdy. Miraplar hem Ulug aga dagy ýygy-ýygydan aýlanyp, «armawerimizi» ýetirýärdiler. Käte olar gaty ýadan ejizräklere atdan düşäge-de hut özlери-de kömek bererdiler. Olar hemişe egin-başlary syrdambitin, daýhan sypatyndadylar. Aý, Ulug aga dagy hiç haçanam bezenip-beslenip, şu dünýäniň malyna gyzýan adamlar däldiler.

Hawa, iller bilen bile gara güýjümüzizi gaýgyrman işleýärdik.

– Adamlar, essalawmaleýkim, armaweriň! Pälwan, neneň, çägiňi alyp bilýärmisiň-how?!

Seretsem Poşmok han. Oňa il içinde Poşmok batyr, Poşmok pälwan, Poşmok däli hem diýerdiler. Dogrudanam, ol şol atlara mynasypdy. Ol örän daýaw, syrdam boýly, gözleri ýanyp duran, nazarkerde, emma öte gyňyr, hatda ýüzüne dogry garabam bilmezdiler. Ol azana musallat bolýan, il-gününiň iç-daşyny goramaga baş goýan töwekgel hem özboluşly batyr, edermen, bütün ömründe azgyn gelmişeklere garşy göreşen gaýduwsyz ýigitdi. Poşmok batyr özüni il tarhany hasaplap, gazy paýyny alman, arkaýynlyga salan bolup gelşidi. Meniň bilen at üstünden düşmän gürleşip durdy. Oňa ýaşulularan aňsat zat diýmezdiler. «Aý, Poşmok handyr bü» diýip, sarpa goýardylar. Sebäp şol zamanlarda gelmişekleriň içinde gözi gyzaran azgynlar köp bolardy. Poşmok bolsa şolara sataşsa gözi açylardy. Ol: «Eý, Taňrym, azdyрма, ýöne azandan welin sowma» diýýän töwekgellerdendi. Hemişe ejiziň tarapyndady.

Bir ýerde guýy gazylsa, köpri gurulsa... garaşylmadyk ýerden peýda bolýan Poşmok batyr aram-aram ýaşululara öz-özünü keýpine urdurybam gezerdi. Emma gaýtargy bermezdi. Ol muny

gaty gowy görýänlerine şeýle ederdi. Şol gezegem ol Ulug baý bilen Potolok miraby synamak üçin, gazyçylara tomaşa görkezmek üçin gelen bolara çemeli. Men muny aňýardym. Ol maňa:

– Hawa, pälwanymyz, kömek gerekmi? – diýen bolup degşip söz atýardy.

– Aý, hawa, pälwan, çägimizem alýas, kömegem berýäs.

Ol maňa ýuwaşja seslenip: «Pälwan, şäherse otly duralgada bir murtlak goçsumak düýn öýländen bäre aýlanjyrap: «Türkmeniň goçam bolmaz, tekesem, gelsin gorkmadyk ýanyma, para-para ederin» diýip ýörendigini eşidip, şoňa gyssagly barşym. Armaweriň diýäýeýin diýip sowluşym» diýip, gürrüň berip durdy. Emma birdenkä onuň depesinden şarpa-şarpa gamçy inip başlady. Poşmok batyram gaňrylyp garasa, ynha, bir daýaw goja mirap. Ol dessine elleri bilen ýüzüni gorap durşuna:

– Haý-haý, mirap agam, duraweri-duraweri! – diýip, ellerini daldaladýar. Potolok mirap bolsa barha gazaplanyp:

– Äteñenälet, bolsañ-bolupsyñ-da meniň halypam Berkeli mirabyň ogly, meniň üçin hanam, batyram, baýam, garybam birdir. Seni gözleý-gözleý tapmadym. Hanha, özem pälwan, özem biriniň ýeke ogly, Gaýypgulam işläp dur ahyryn. Al çägiňi derrew, bolmasa... – diýip, ýene-de gamçysyny ýokary göterip inderip başlanda, bir ýerden peýda bolab Berkeli mirabam gelip:

– Potolok halypa, gatyрак ursan-a! – diýip, özem gamçylap başlan. Poşmok bolsa iki goja mirabyň arasynda ýüz-gözüni gorap, hem ýalbarýar, hem gülýär. Emma aňyrdan dor atyny säpjedip gelyän Ulug baýa gözi düşenden, ol dessine tomaşa görkezmekden el çekip, beýleräk gaçan bolup, şelaýynlyga ýüz urdy:

– Be-e, agam jan! Kakam ikiňiz ýöne eñterip dursuňyz-laý. Indiberi duraweriň ahyryn. Munyňyz adalatsyzlyk ahyryn. Hanha, Ulug agamam gelyär. Aýdaryn... – Şol wagtam ýuwaşjadan ümläp, «Bolsa-da ýagyrnymyň gijisin-ä galdyrdyňyz. – Ulug agam, essalawmaleýkim, armaweriň! Menem geldim welin, kakam bilen Potolok agam ikisi uruberdiler. Saňa aýtjagymy aýdamsoň, köşeşdiler. Hiý, çägiňem gürrüňi bolarmy diýsene?!

(dowamy bar)... Taryhy şahslar